

ЗА ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА ЕДНА СРЕДНОВЕКОВНА ЦЪРКВА В ПЛОВДИВ ПО ДАННИ НА ФРЕНСКИЯ ПЪТЕШЕСТВЕНИК ЛЬОФЕВР

Камен Станев

ABOUT THE LOCATION OF A MEDIEVAL CHURCH IN PLOVDIV ACCORDING TO THE FRENCH TRAVELLER LEFEVRE

Kamen Stanev

Abstract: In 1611 the French traveller Lefevre passed through Plovdiv and left us a very brief but very accurate description of the city. A small church was located at the western foot of the Texim Tepe hill, according to him, which at this period had been transformed into a mosque. No other references to this church or mosque are to be found in the written sources. A part of a Christian necropolis that was in use from the 14th to the 17th century was studied by archaeological excavations in 2014. The necropolis is situated at the western foot of the hill. The location of the necropolis coincides with the one of the church mentioned by Lefevre which suggests they are connected.

Keywords: Plovdiv, Philippopolis, church, necropolis, Medieval period.

Филипопол е едни от най-важните градове в българските земи през Средновековието и за него има множество и различни по характер извори. В тях обаче се съдържа много малко информация за църквите. Всъщност до превземането на града от османците в изворите има изрично споменаване само на две църк-

ви, като и двете съществуват и днес. Първата е църквата „Св. Георги“, която е спомената за пръв път в 1147 г. През османския период тази църква била предоставена на арменците, които я ползват и днес под името „Сурп Кеворк“ (Данчева-Василева 2009: 378 – 380) (**Обр. 1: обект № 1**). Втора църква е „Св. Богороди-

ца“, която е спомената за пръв път през 1189 г. (Данчева-Василева 2009: 381 – 383) (**Обр. 1: обект № 2**). За съжаление, през Възраждането старите сгради и на двете църкви били съборени и построени нови. През XV – XVIII в. през града минали множество чуждестранни пътешественици. Някои от тях са оставили описания на града, като споменават и сградите, които ги впечатлили – мост, джамии, керван сарай, часовникова кула, крепостни стени, антични останки. В тези описания се съдържат и данни за различни църкви. Най-подробен в това отношение е Стефан Герлах. Той е минал през града през 1578 г. и споменава 8 действащи по това време църкви (Герлах 1979: 341). Две от тях са споменатите по-горе „Св. Георги“ и „Св. Богородица“, а останалите шест са: „Св. Марина“ (**Обр. 1: обект № 3**), „Св. Константин“ (**Обр. 1: обект № 4**), „Св. Спас“, „Св. Никола“ (**Обр.: обект № 5**), „Св. Архангел Михаил“ (**Обр. 1: обект № 6**) и „Св. Димитър“ (**Обр. 1: обект № 7**). Църквата „Св. Архангел Михаил“ е била по южните склонове на Трихълмието и е съществувала до XIX в. Къде е била църквата „Св. Спас“ няма никакви данни. Останалите четири църкви са действащи и до днес, но за съжаление, подобно на „Св. Георги“ и „Св. Богородица“, през Възраждането старите сгради били съборени и построени нови. Стефан Герлах описва още две църкви. Едната е в подножието на Джамбаз тепе и по това време не е била действаща. Местоположението, което дава, съчетано с данните от други пътешественици, позволява да се приеме, че това е „Св. Петка Стара“ (Чешмеджиев 2009: 520 – 530) (**Обр. 1: обект № 8**). В един по-късен момент богослужението в нея било подновено, като през 1836 г. старата сграда била съборена и построена днешната. Втората спомената от Герлах, но неназована по име църква, е била във високата част на Таксим тепе. На нея той дава описание на стенописите (**Обр. 1: обект № 9**). Данните, които дават останалите пътешественици,

са по-оскъдни. Якоб Бетцек, който минал през града през 1564 г., говори за една църква, която била на Небет тепе и малко преди това била взривена от турците, за да преизползват камъните ѝ (Бетцек 1979: 293) (**Обр. 1: обект № 10**). За нея говори и Антон Вранчич, който допълва, че всъщност това е бил манастир (Вранчич 1979: 192). В пътеписите от XVII – XVIII в. се появяват и сведения за църква, посветена на апостол Павел, построена на мястото, където той уж бил служил, но в случая очевидно става въпрос за нововъзникнала легенда, свързана, от една страна, с наличието на голяма група павликяни в Пловдив и района му, а от друга, с объркването на римския град Филипи с Филипопол, нещо, което дори някои от по-образованите пътешественици изрично са отбелязали (Йохан Кемпелен 1986: 312 – 313). Тази нововъзникнала легенда в историографията е свързана със „Св. Петка Стара“, нещо, което категорично трябва да се отхвърли (Чешмеджиев 2009: 521 – 522). Чуждите пътешественици споменават и други църкви или останки от такива, които не са назовани по име. Те са трудни за локализиране, тъй като описанието на местоположението им се свежда до „на хълма“, без винаги да е ясно за кое от трите тепета, образуващи Трихълмието, става въпрос, или „до крепостната стена“, което в случая не помага, тъй като Трихълмието е оградено отвсякъде от крепостна стена и отделно има още една стена в равното, свързваща Трихълмието със Сахат тепе.

Както се каза, в изворите до завладяването на града от османците, се споменават само две църкви – „Св. Георги“ и „Св. Богородица“. Археологическите разкопки показват, че под днешната църква „Св. Константин и Елена“ е съществувала средновековна (Морева-Арабова 2001: 101). При разкопки на 40 м източно от „Св. Димитър“ е открита керамична украса, с каквато традиционно били украсявани църквите през XIII – XIV в., както и стенописи и те могат да се използват

като аргумент, разбира се, с известна степен на условност, че „Св. Димитър“ е съществувала през Късното средновековие (Мартинова 2010: 392). С твърде голяма степен на вероятност можем да приемем, че и останалите църкви, споменати от пътешествениците през XVI – XVIII в., са средновековни¹. Основание за това ни дава не широко разпространеното мнение, че турците забранявали да се строят нови църкви, което априори означава, че всички църкви споменати в изворите от XVI – XVIII в. са средновековни. Напротив, има категорични данни, че през ранноосманския период са били изградени нови църкви (Бойков 2008: 96)² и манастири (Дамянов 2011: 344 – 348). Причината, поради която приемаме, че описаните в пътеписите църкви в Пловдив са средновековни, е демографската картина, която показва твърде малобройно християнско население в сравнение с броя на съществуващите в този момент храмове. Данните за населението са от османските данъчни регистри. В регистър от 1516 година са изброени 88 християни, глави на семейства и 13 вдовици (Бойков 2003: 139 – 141). Ако приемем, че осемте описани от Герлах църкви през 1578 г., са съществували и през 1516 г., то излиза, че на 11 семейства, т.е. на около 40 – 50 човека се падала по една действаща църква. Съотношението население/църкви става още по-малко, ако добавим описаните, но неназовани от Герлах две църкви, които при неговото посещение били изоставени, както и църквата или манастир, за който Бецек и Вранчич споменават, че е била разрушена няколко десетилетия по-ранно. Фактът, че църквите в Пловдив през XVI в. били много повече от потребностите и възможностите

¹ При археологически разкопки в Пловдив са открити още няколко средновековни църкви, но цялостният анализ на църковната мрежа в града през Средновековието ще бъде обект на друго изследване.

² Случаят с Пазарджик е особено показателен, тъй като градът е основан от османците и българите християни се появяват в него през XVI в.

на местната християнска общност да ги поддържа, се потвърждава от С. Герлах, който казва, че в осемте действащи църкви са служили всичко на всичко 3 свещеника освен митрополита (Герлах 1979: 341), т.е. дори и за тези църкви не е имало достатъчен клир. В подкрепа на това е и фактът, че малко след посещенияето на С. Герлах, църквата „Св. Георги“ е била отстъпена на заселилата се по това време в града арменска общност.

Завладяването на Филипопол от османците, било последвано от радикална промяна, като била изградена новата градска ос. Тя започвала с дървения мост на р. Марица (**Обр. 1.: обект № 11**) и вървяла в южна посока, като била маркирана от масивни сгради – Имарет джамия (**Обр. 1.: обект № 12**), Куршум хан (**Обр. 1.: обект № 13**), Безистена (**Обр. 1.: обект № 14**) и Джумая джамия (**Обр. 1.: обект № 15**). От Джумая джамия тази улица продължавала на юг, както източно от нея е Таксим тепе (един от хълмовете, изграждащи масива Трихълмие, т.нар. Стар град), а от запад Сахат тепе. Встрани от нея били разположени различни махали, вкл. и по Трихълмието, както и северно от р. Марица (Бойков 2012: 63). Тази централна градска улица се запазила до днес – Пешеходният мост, (изграден на мястото на османския мост), ул. „Райко Даскалов“ и ул. „Княз Александър Батенберг“, като последните две са известни сред жителите на града с общото име „Главната“.

Един от пътешествениците, минали през Филибе през периода, е французинът Льофевр. Той посетил града през 1611 г., като сведенията му са лаконични и свързани само с централната улица, която е била част от трасето на главния имперски път от Белград за Константинопол (Льофевр 1975: 189):

Като приближихме до Филипополи, намерихме в равнината малки могилки, тук-там в полето като купи сено и слама. Малко по-нататък отдясно стигнахме Мариса. Вървахме край нея до града при моста, от-

дето се виждат две невисоки, но стръмни скали; част от града е разположена на склона, другата в равнината. През града минава Мариса, която прехвърлихме по дълъг дървен мост. Над същата река видяхме много дивеч: калугерици, паници и друг дивеч, който се оставя да го приближиши.

Този град е доста голям. Къщите са по-хубави от тези в градовете, през които минахме. Има два хубави керван сарая, покрити с олово. На излизане от града се минава между две скали: върху едната от тях наляво се виждат още остатъци от стените на стария дворец на Филип Македонски, на чието име е (наречен) градът. В подножието има още един малък храм в четвъртита форма с купол в средата, който изглежда да е твърде стар; сега турците са го превърнали в джамия. На другата скала има часовник.

Както се каза, изглежда, че Льофевр е минал транзитно през града, като е вървял по централната улица и затова описанието му е свързано само с нея или непосредствената ѝ околност. Въпреки това, описанието е изключително точно. Той е дошъл от запад, като могилите, които споменава преди града, са описани и от други пътешественици и частично запазени и до днес. След това влиза в квартала, разположен северно от р. Марица (Кършияка). Като се погледне отгук на юг, наистина се виждат два скалисти хълма – първият е Трихълмието (Старият град), образувано от три свързани хълма, които отдалече изглеждат като едно цяло, а вторият е Сахат тепе, като основната част от града е около и върху тях. След това минал по дървения мост, описан от множество пътешественици и съществувал до 1971 г. Двата кервансаря, които споменава, са съответно „Куршум хан“ и „Безистена“, които са съборени през първата половина на ХХ в. Двете скали, които се намират на края на града, са Таксим и Сахат тепе. Това, че втората „скала“ е именно Сахат тепе, категорично се доказва от спомена-

ването на часовникова кула на върха ѝ. Тази часовникова кула (във вида си от началото на ХІХ в.) съществува и до днес и е дала името на хълма (Обр. 1.: обект № 16). Другата „скала“ е разположеното от другата страна на пътя Таксим тепе. Льофевр казва, че на върха му се виждали останките от двореца на Филип Македонски. Това сведение се повтаря от редица други пътешественици, като някои дори казват, че този хълм се наричал Сарая, т.е. Дворец на турски. За съжаление на най-високата част на Таксим тепе не са правени разкопки, тъй като мястото е заето от масивни възрожденски и съвременни сгради. Поради тази причина, не може да се каже дали наистина е имало дворец, дал името на хълма, или някаква друга масивна антична, или средновековна сграда, възприемана от местните като такъв. Хълмът от запад и юг е бил ограден с крепостна стена, част от пояса, укрепващ Трихълмието. Тази стена и днес е видима на места, а през ХVІІ в. със сигурност е била много по-добре запазена. В случая не са важни причините, защо този хълм бил наричан така, а само идентификацията.

За този хълм (Таксим тепе), Льофевр казва, че в неговото подножие имало малък храм в четвъртита форма с купол в средата, който изглежда да е твърде стар; сега турците са го превърнали в джамия. От това описание се вижда, че църквата е била разположена в най-ниските части на западните склонове на Таксим тепе. Фактът, че е била обърната на джамия, автоматично изключва църквите „Св. Богородица“, „Св. Никола“, „Св. Марина“ и „Св. Михаил“, за които няма никакви данни някога някоя от тях да е имала такава съдба. Дали тази църква е идентична с неназованата изоставена църква със стенописи, за която 40 години по-рано говори Герлах, е въпрос, на който не може да се даде категоричен отговор. От описанието се вижда, че е била малка сграда и не нейният скромнен вид, привлякъл вниманието на Льофевр, а съдба-

та ѝ, и по-точно превръщането ѝ в джамия. В подкрепа на това е фактът, че той е минал непосредствено покрай много по-импозантните Имарет джамия и Джумая джамия, а в близост на пътя му са „Св. Богородица“, „Св. Никола“ и „Св. Марина“, но тях въобще не ги споменава, т.е. храмовете, без значение дали са били мюсюлмански или християнски, за него не са представлявали интерес.

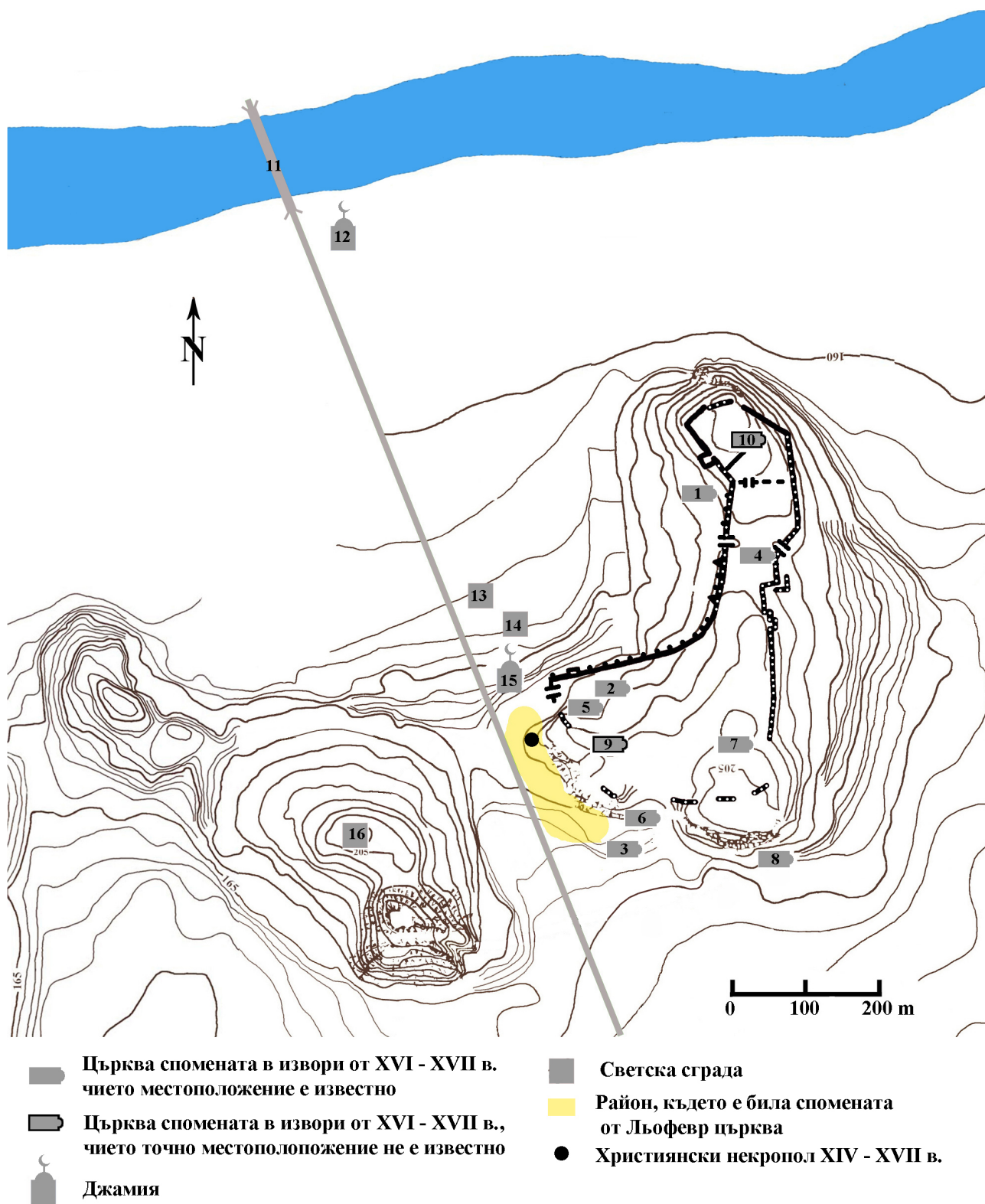
През 2014 г. в западното подножие на Таксим тепе, на ул. „Рилски метох“ № 3 се проучи малък по площ обект. Изненадата беше откриването на некропол, който е възникнал през XIV в. и функционира до XVII в.³ (Божинова, Станев 2015: 744 – 748; Христева 2017: 641 – 643). От некропола се откри само източната част, където той опира в отвесните скали, а на север, запад и юг, продължава под съседните имоти и улицата. След изоставянето на некропола, теренът е бил застроен с къщи. Логично е да се приеме, че некрополът е бил свързан с някоя църква. Такива в непосредствената околност днес няма. Най-близки са „Св. Никола“ и „Св. Богородица“, които са съответно на около 60 м и 120 м по права линия, но между църквите и некропола има висока скала. Върху скалата минава крепостната стена, като съответно църквите попадат в укрепената територия, а некрополът е извън нея, така че няма как да е свързан с тях. На 160 м югоизточно е църквата „Св. Марина“, но това разстояние е твърде голямо. Между гробовете се откри фрагмент от средновековен процесияен кръст, което отново е косвено свидетелство за наличие на църква в близост. През 2018 г. при спасителни археологически проучвания съвсем близо до некропола, в яма от османския период е открита колективна находка от 1724 бронзови правоъгълни пластини (Мартинова-Кютова 2019: 313). Тези пластини са т.нар. „църковни

монети“, които били произведени от самите църковни настоятелства за вътрешна употреба в конкретната църква – закупуване на свещи, дарения, поставяне в гробовете и т.н. (Харитонов 2010). В гробовете на споменатия по-горе некропол се откриха множество такива пластини. Разбира се, в случая няма как да се докаже, че тази колективна находка от църковни пари е била свързана с интересуваша ни църква, а не примерно с разположената сравнително близко и много по-голяма църква „Св. Богородица“. Фактът, че некрополът е само на 25 м от мястото на намиране на находката⁴, докато „Св. Богородица“ е на около 135 м, показва, че е много по-вероятно да е свързана именно с некропола.

Споменатият по-горе некропол се намира точно в този район, където е и описаната от Льофевр църква и това дава основание, да се приеме, че били свързани. Важното в случая, е че Льофевр споменава, че когато минал през града през 1611 г., църквата вече е била обрнатата на джамия, но не казва кога и при какви обстоятелства е станало това. Монетите и накитите, открити в гробовете, показват, че некрополът е престанал функционира някъде най-общо в XVII в., т.е. вероятно обръщането на църквата в джамия е довело впоследствие и до изоставянето на некропола.

³ Горната граница към момента не е напълно сигурна, тъй като не всички открити монети са обработени от нумизмат.

⁴ Всъщност той е по-близо, тъй като, както се каза, некрополът продължава и под къщите между проучения от него участък и улицата, на която е открита находката.

Обр. 1. План на коментираните в текста обекти

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

- Бетцек 1979:** Якоб Бетцек. Описание на няколко...пътувания, които извърших...в Турция, Дания и Швеция, а освен това до различни места на Римската империя (1564-1573). – В: *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV – XVI в.* София: Наука и изкуство, 1979, 289 – 307. [Yakob Bettsek. Opisanie na nyakolko...patuvania, koito izvarshih.... v Turtsia, Dania i Shvetsia, a osven tova do razlichni mesta na Rimskata imperia (1564 – 1573). – V: *Nemski i avstriyski patepisi za Balkanite XV – XVI v.* Sofia: Nauka i izkustvo, 1979, 289 – 307.]
- Божинова, Станев 2015:** Елена Божинова, Камен Станев. Спасителни археологически разкопки на ул. „Рилски метох“ № 3. – В: *Археологически открития и разкопки през 2014 г.*, София: НАИМ – БАН, 2015, 744 – 748 [Elena Bozhinova, Kamen Stanev. Spasitelni arheologicheski razkopki na ul. „Rilski metoh“ № 3. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2014 g.* Sofia: NAIM – BAN, 2015, 744 – 748.]
- Бойков 2003:** Григор Бойков. Етно-религиозният облик на османския Филибе – края на XV – началото на XVI век. – В: *Балкански идентичности*, част 3. София: Отворено общество, 2003, 130 – 151 [Grigor Boykov. Etno-religiozniat oblik na osmanskia Filibe – kraia na XV – nachaloto na XVI vek. – V: *Balkanski identichnosti*, chast 3. Sofia: Otvoreno obshtestvo, 2003, 130 – 151.]
- Бойков 2008:** Григор Бойков. *Татар Пазарджик от основаването на града до края на XVII век.* София: Жанет – 45, 2008. [Grigor Boykov. *Tatar Pazardzhik ot osnovavaneto na grada do kraia na XVII vek.* Sofia: Zhanet – 45.]
- Бойков 2012:** Григор Бойков. „Османизацията“ на Пловдив (Филибе) през XV в. – население, градоустройство, архитектура. – *Годишник на Регионален исторически музей Пловдив*, 1 (2012), 36 – 67. [Grigor Boykov. „Osmanizatsiyata“ na Plovdiv (Filibe) prez XV v. – naselenie, gradoustroystvo, arhitektura. – *Godishnik na Regionalen istoricheski muzey Plovdiv*, 1 (2012), 36 – 67.]
- Борисов 2011:** Дамян Борисов. Информация за севернородопските манастири в османските регистри от XVI в. – В: *Традиция и приемственост, 50 години висше и полувисше образование в Източните Родопи*, том 1. Велико Търново: Фабер, 2011, 335 – 358. [Damyam Borisov. Informatsia za severnorodopskite manastiri v osmanskite registri ot XVI v. – V: *Traditsia i priemstvenost, 50 godini vishe i poluvishhe obrazovanie v Iztochnite Rodopi*, tom 1. Veliko Turnovo: Faber, 2011, 335 – 358.]
- Вранчич 1979:** Антон Вранчич. Пътувания на Антон Вранчич от Буда до Одрин 1553 г. – В: *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV – XVI в.* София: Наука и изкуство, 1979, 167 – 207. [Anton Vranich. Patuvania na Anton Vranichich ot Buda do Odrin 1553 g. – V: *Nemski i avstriyski patepisi za Balkanite XV – XVI v.* Sofia: Nauka i izkustvo, 1979, 167 – 207.]
- Герлах 1979:** Стефан Герлах. Дневник на посолството... до османската порта в Цариград (1573 – 1578). – В: *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV – XVI в.* София: Наука и изкуство, 1979, 319 – 364. [Stefan Gerlah. Dnevnik na posolstvoto... do osmanskata porta v Tsarigrad (1573 – 1578). – V: *Nemski i avstriyski patepisi za Balkanite XV – XVI v.* Sofia: Nauka i izkustvo, 1979, 319 – 364.]
- Данчева-Василева 2009:** Ани Данчева-Василева. *Пловдив през Средновековието IV – XIV в.* София: Професор Марин Дринов, 2009. [Ani Dancheva-Vasileva. *Plovdiv prez Srednovekoviето IV – XIV v.* Sofia: Prof. Marin Drinov, 2009.]
- Кемпелен 1986:** Йохан Кемпелен. Описание на пътуването на пратениците на император Карл VI до турския султан Махмуд през 1740 г. – В: *Немски и австрийски пъте-*

писи за Балканите XVII – средата на XVIII в. София: Наука и изкуство, 1986, 297 – 335. [Yohan Kempelen. Opisane na patuvaneto na pratenitsite na imperator Karl VI do turskia sultan Mahmud prez 1740 g. – V: *Nemski i avstriyski patepisi za Balkanite XVII – sredata na XVIII v.* Sofia: Nauka i izkustvo, 1986, 297 – 335.]

Льофевр 1975: Льофевр. – В: *Френски пътеписи за Балканите XV – XVIII в.* София: Наука и изкуство, 1975, 183 – 196. [Lyofevr. – V: *Frenski patepisi za Balkanite XV – XVIII v.* Sofia: Nauka i izkustvo, 1975, 183 – 196.]

Морева-Арабова 2001: Росица Морева-Арабова. Данни за топографията на средновековния Пловдив. – *Годишник на Археологически музей Пловдив*, 10, 2001, 100 – 113. [R. Moreva-Arabova. Danni za topografiyata na srednovekovnia Plovdiv – *Godishnik na Arheologicheski muzey Plovdiv*, 10, 2001, 100 – 113.]

Мартинова 2010: Мая Мартинова-Кютова. Спасителни археологически разкопки на ул. „Княз Церетелев“ 17, УПИ XVII – 797, кв. 395, ЦГЧ на гр. Пловдив. – В: *Археологически открития и разкопки през 2009 г.* София, НАИМ – БАН, 2010, 391 – 393. [Maia Martinova-Kyutova. Spasitelni arheologicheski razkopki na ul. „Knyaz Tserelev“ 17, UPI XVII – 797, kv. 395, TsGCh na gr. Plovdiv. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2009 g.* Sofia, NAIM – BAN, 2010, 391 – 393.]

Мартинова 2019: Мая Мартинова-Кютова. Спасително археологическо проучване при реконструкция на ул. „К. Иречек“ и ул. „Отец Паисий“, гр. Пловдив. – В: *Археологически открития и разкопки през 2018 г.* София, НАИМ – БАН, 2019, 313. [Maia Martinova-Kyutova. Spasitelno arheologicheskoprouchvane pri rekonstruktsiyata na ul. „K. Irechek“ i ul. „Otets Paisiy“, gr. Plovdiv. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2018 g.* Sofia, NAIM – BAN, 2019, 313.]

Харитонов 2010: Христо Харитонов. *Монети на християнските храмове в България.*

Велико Търново: Фабер, 2010. [Hristo Haritonov. *Moneti na hristiyanskite hramove v Bulgaria.* Veliko Tarnovo, 2010.]

Христева 2016: София Христева. Археологическо наблюдение на ул. „Рилски метох“ № 3, гр. Пловдив. – В: *Археологически открития и разкопки през 2016 г.*, София: НАИМ – БАН, 2017, 641 – 643. [Sofia Hristeva. Arheologicheskoneablyudenie na ul. „Rilski metoh“ № 3, gr. Plovdiv. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2016 g.* Sofia: NAIM – BAN, 2017, 641 – 643.]

Чешмеджиев 2009: Димо Чешмеджиев. Старата църква „Св. Петка“ в Пловдив в сведенията на пътешествениците. – В: *Пътуванията в Средновековна България.* Велико Търново: Фабер, 2009, 520 – 530. [Dimo Cheshmedzhiev. Starata tsarkva „Sv. Petka“ v Plovdiv v svedeniyata na pateshestvenitsite. – V: *Patuvaniyata v Srednovekovna Bulgaria.* Veliko Tarnovo: Faber, 2009, 520 – 530.]

Доц. д-р Камен Станев,

Кирило-Методиевски научен център
при БАН,

kamen_stratiot@abv.bg